

ЛЕОНІД БУЛАХОВСЬКИЙ ПРО ОЛЕКСАНДРА ПОТЕБНЮ

Анотація. У статті дано огляд окремих праць Леоніда Булаховського про Олександра Потебню, які на сьогодні стали архівною цінністю й потребують глибшого осмислення та нової оцінки. У них О.Потебню охарактеризовано як велику і принципову людину з високим науковим талантом, представлено як різностороннього вченого-мислителя-граматиста, діалектолога, синтаксиста, історика мови, фольклориста, методиста, теоретика художнього слова, дослідника давніх текстів. Викладено також багато маловідомих фактів біографії О.Потебні, названо його основні праці. Звернуто увагу на те, що Л.Булаховський не тільки високо цінував наукову спадщину свого попередника, але й поглибив та поширив її у нових історичних умовах. Разом з тим, ми не могли оминути того факту, що суспільно-наукова атмосфера, у якій працював Л.Булаховський, не дозволила йому об'єктивно оцінити психолінгвістичну теорію О.Потебні.

Ключові слова: Булаховський, Потебня, лінгвістика, наукова біографія.

Леонід Булаховський (1888 – 1961) зростав і формувалася на ідеях видатних лінгвістів, серед яких – й Олександр Потебня (1835 – 1891). Обоє мовознавців єднала щира відданість науці, безкомпромісна принциповість, широта наукових поглядів, нові напрями досліджень, які залишаються актуальними й сьогодні. Обидва відстоювали права на самостійність української мови в непрості часи: О.Потебня – у роки російського царату; Л.Булаховський – в епоху тоталітарного радянського режиму. Кожен із них за свою наукову сміливість ризикував поплатитися репутацією, а можливо, й життям. Шануючи класичний академізм свого попередника, Л.Булаховський ініціював у 1946 р. присвоєння Інституту мовознавства АН України ім'я О.О.Потебні. Увіковічнив його також у багатьох своїх статтях [1–11], які зараз уже стали архівною цінністю й тому потребують аналітичного осмислення. Здійснити науковий огляд окремих праць (раніше вони згадувалися лише принагідно) і є метою нашої статті. Подібних розвідок ми не виявили, тому наша стаття має новизну. Багато ідей, започаткованих О.Потебнею і продовжених Л.Булаховським, знаходять застосування в сучасній лінгвістиці, тому нашу пошуково-аналітичну роботу вважаємо актуальною й потрібною.

У статті «Проф. О.О.Потебня (промова на засіданні Відділу суспільних наук АН УРСР, присвяченому 125-річчю з дня народження О.О.Потебні)» [10] Л.Булаховський справедливо наголосив на тому, що О.Потебня не мав за життя тієї уваги, «на яку заслугогував своїм талантом та продуктивністю своєї наукової роботи» [10, с. 100]. Учений високо оцінює Потебню як теоретика художнього слова, здатного розгледіти й відчувати в художньому тексті «пізнання невідомого через свідоме». У сучасних умовах це б назвали процесом кодування й декодування художнього тексту. У названій статті також йдеться про заслуги О.Потебні в глибокому дослідженні «Слова о полку Ігоревім», фольклору, досягнення в галузі історичного синтаксису, слов'янської етимології.

Відшукуючи найдавніші значення слов'янських слів засобами порівняльно-історичного методу, О.Потебня «як мало хто на той час, широко користувався фактами добре вивчених ним балтійських мов – литовської та латиської». Для аналізу «притягав не лише добре відомі великі, але й маловивчені малі мови, як наприклад, лужицькі», рідну ж йому українську знав «з рідкою на той час глибиною» [10, с. 102]. О.Потебню також названо основоположником східнослов'янської діалектології, сумлінним дослідником природи художнього слова. Разом з тим, правда, Л.Булаховський пише про «застарілі сторони великого вченого», до яких зараховує «суб'єктивно-ідеалістичне ставлення до слова, як, нібито, індивідуально-неповторного акту», «залежність психологічного змісту мови від характеру словесних значень» [10, с. 103]. Одним словом, делікатно критикуються погляди Потебні на індивідуально-психологічний зміст мови. З висоти нашого часу така оцінка не витримує критики.

У статті «О.О.Потебня – видатний лінгвіст (1835 – 1891)» вдячний читач знайде чимало фактів з біографії О.Потебні, а також про непростий науковий шлях, який починався з навчання на історико-філологічному факультеті Харківського університету, зміцнювався в магістерській роботі, утвердився у докторській дисертації. Здобутий науковий досвід втілювався в роботі на посаді професора Харківського університету й увіковічнювався у званні члена-кореспондента Академії наук. У розвідці згадуються також про ідеї Гумбольдта у творчості О.Потебні, зокрема про вподобаний «погляд на мову не як на факт, що склався, а як на діяльність, що припускає величезні можливості розвитку» [9, с. 7]. Сказано, що О.Потебня творчо розвинув цю думку і був твердо переконаний у «спроможності всіх мов, в тому числі і мов народів, що пригнічувалися царизмом, при сприятливих обставинах забезпечити всі культурні потреби народу» [9, с. 7]. Така думка, зауважив автор, у той час багатьом здавалася дивною. Ще одна ідея Гумбольдта, яку підтримував Потебня, – це індивідуальне й суб'єктивне у мові.

На жаль, Л.Булаховський звів такі цінні думки до «серйозних методологічних хиб» [9, с. 8]. Це він повторить і в інших свої статтях, тому до цієї теми ми ще повернемося. Натомість позитивно оцінюються погляди Потебні на синтаксис і семантику; на роль контексту при вивченні мовних явищ, на теорію художнього твору. Л.Булаховський дуже детально зупиняється на таких, розроблених Потебнею питаннях, як внутрішня форма слова, об'єктивний і суб'єктивний зміст, «згущення думки» в художніх творах. Також високо оцінюється вклад О.Потебні у розвиток діалектології, яка, по суті, в його часи лише зароджувалася. До аналізу Потебня залучав не стільки факти індивідуальної мови, як фольклорні матеріали, у яких відбита психологія народної маси. «До цієї психології ставиться він любовно і дбайливо, як учений, певний, що соки минулого, такі живі в народному світогляді, переливаються та живлять також душу сучасної людини взагалі, навіть у вищих проявах її інтелекту» [9, с. 14]. Л.Булаховський був переконаний, що науковий рівень ученого певною мірою залежить і від його особистісних даних, цю думку продовжить він і в інших своїх статтях.

У науковому нарисі російською мовою «**Александр Афанасьевич Потебня (к 60-летию со дня смерти)**» так писав про свого великого вчителя: «Працюючи в часи глухі, в епоху здавленості суспільних сил Росії, особливо України, на яку самодержавство дивилося майже як на півколонію і за якою зовсім не хотіло визнавати не тільки яких-небудь прав на самостійність, але навіть існування її мови, – Потебня, який не мав ... можливості прямо боротися із царським режимом як громадський діяч, був у харківському академічному колі свого часу зразком особистої порядності, неприхованої ворожості і зневаги до багатьох тоді шептунів і різного роду рептилій» [6]. У цій же праці Л.Булаховський характеризує різнобічні аспекти науково-дослідницької діяльності вченого, акцентує увагу на змістовності й оригінальності його методичних зауважень із питань викладання мов. Зазначає, що професорська діяльність О.Потебні припала на час панування класичної школи з її культом давніх мов, на протипагу такої школи вчений-мовознавець неодноразово висловлювався.

У статті «**О.О.Потебня, великий мовознавець нашої Батьківщини**» (1951) вченого представлено «як людину надзвичайно високої особистої порядності, незламної принциповості, суворо вимогливу до себе і до людей, положення яких у суспільстві зобов'язувало до суворого виконання їхнього обов'язку» [4, с. 14]. Булаховський наводить багато фактів із біографії вченого, згадавши його магістерську роботу «О некоторых символах в славянской народной поэзии» (1861), відому статтю «Мысль и язык» (1862), докторську дисертацію «Из записок по русской грамматике» (1874), згодом нагороджену Ломоносовською премією. Серед найбільших робіт названо «Слово о полку Игореве (1877–1878)», «Из лекций по теории слова-

ности. Басня, пословица, поговорка» (1894); «Заметка о малорусском наречии» (1870) та ін.. «Можна впевнено сказати, що навіть по самій широчині наукових інтересів у ділянці мовознавства Потебня посідає серед фахівців виняткове місце: загальні питання мовознавства, фонетика, словотвір, синтаксис, етимологія, семантика – всі ці галузі його цікавили, у всіх них він працював з винятковою енергією і продуктивністю. У коло розглянутих ним об'єктів увійшло чимало з мовної статистики, безліч історичних питань, діалектологія, проблематика теорії словесності», сила питань фольклору та етнографії тощо» [4, с. 8-9]. У часи діяльності О. Потебні українська мова в Російській імперії перебувала під фактичною заборонаю. «Потебня був одним з небагатьох філологів, хто добре знав її і любив. Доводячи потенційну спроможність кожної мови, Потебня переклав українською окремі розділи Гомерової «Одіссеї». Крім того, «... переконано доводив шкідливість відриву в навчанні від національного мовного ґрунту» [4, с. 11 – 12].

У статті російською мовою «**Лингвистическое наследство А.А.Потебни**» Л.Булаховський продублював окремі факти з наукової біографії вченого, а також охарактеризував напрямки наукових досліджень, назвав попередників та послідовників, аргументовано прокоментував навіть окремі, не всім зрозумілі висловлювання О.Потебні. З представників наукової школи О.Потебні згадує академіка Б.Ляпунова, професора Й.Мікколо, відомого баліста Е.Вольтера, серед учнів О.Потебні – Д.Овсянико-Кулизовського, А.Попова; серед відомих вчених, котрі в О.Потебні захищали свої докторські дисертації, – А. Соболевського, М. Колосова. Велику увагу приділив світоглядним позиціям вченого. Як і в інших статтях, Л.Булаховський називає О.Потебню прихильником ідей Вільгельма Гумбольдта, зокрема в питаннях про **потенційні можливості кожної мови** та про **суб'єктивний фактор** у мовленні, про які вже йшлося вище. Потебню не завжди розуміли його сучасники, а з деяких його висловів навіть зловтішалися. Зокрема, йдеться про таку тезу з праці «Мысль и язык»: «*всяке розуміння є разом з тим є нерозуміння*». Л.Булаховський дуже чітко пояснює, що під «*нерозумінням*» О.Потебня вбачав не стільки «відхилення від висловленої кимось думки», скільки «розуміння її *по-своєму*» [7, с. 75].

Окремі вчені (Ф.Філін та ін.) критикували Потебню за надмірне захоплення ідеями В.Гумбольдта. На протипагу їм, Л. Булаховський зауважував: «Збудження ззовні — привід для розгортання *свого*, і питати треба не стільки про те, що і від кого запозичено, скільки про те, що створено, що додано в результаті діяльності, збудженої відповідним поштовхом чи поштовхами від інших... Запозичати — значить брати для того, щоб, можливо, внести до скарбниці людської культури більше чи навіть значно більше, ніж одержано в певний момент історії» [6, с. 7–8]. Це було дуже слушне пояснення, бо Потебня справді на основі ідей західноєвропейської лінгвістики виробив

свій погляд на мову, в тому числі й про психологічну складову лінгвістики, об'єктивування у мові чуттєвих даних душевного життя людини. Л. Булаховський спорадично також наголошував на дії власної енергії, чинників внутрішнього порядку, великої ролі індивідуальності в мовленні. Однак пізніше психологічну основу лінгвістичних суджень О.Потебні він критикує. Хоч і тактовно, але закидає О.Потебні прихильність «до суб'єктивно-ідеалістичних концепцій» [4, с. 14], і подібну думку ми виявили в інших статтях [7, с. 76], [9, с. 8]; [10, с. 103]. Якби психологічний та суб'єктивний чинник мовлення, яким О.Потебня надавав величезну роль, у подальшому були більше підтримувані й розвинуті його послідовниками (в тому числі й самим Л. Булаховським), то батьківщиною сучасної психолінгвістики назвали б не Америку, а Україну. Тоталітарний режим, на жаль, поховав не одну цінну наукову ідею.

Неоднозначно ставився Л.Булаховський і до питання двомовності в освітленні О.О. Потебні, про що йдеться в однойменній статті [11]. О.Потебня не був прихильником оволодіння двома мовами з раннього дитинства, вважаючи, що «з іноземними мовами діти повинні почати ознайомлюватись лише тоді, коли вони досить зміцніли у володінні рідною мовою» [11, с. 288]. Знання двох мов у ранньому віці,

на його думку, «утруднює досягнення цілісності світогляду і перешкоджає науковій абстракції» [цит. за: 6, с. 5]. Л.Булаховський теж рекомендував обережно ставитися до ранньої двомовності, але не погоджувався зі своїм попередником у тім, що двомовність і багатомовність перешкоджає науковій абстракції. Поділяючи критику такої концепції, вважав справедливою думку І. Білодіда про те, що знання мов у зрілому віці не перешкоджає науковій абстракції, як твердив О. Потебня, а навпаки, – сприяє їй.

Отже, Л.Булаховський у своїх статтях представив О.Потебню як недооціненого генія, як велику і принципову людину з високим науковим талантом, як різностороннього вченого-мислителя – граматиста, діалектолога, синтаксиста, історика мови, фольклориста, методиста. Не раз наголошував на філософській спрямованості його праць. Не тільки високо цінував його наукову спадщину, але й поглибив та поширив її у нових історичних умовах. Треба сказати, що й зараз ідеї великих учених не втратили своєї значущості, а навпаки, в аспекті нових проблем стимулюють подальший розвиток мовознавства. На жаль, суспільно-наукова атмосфера, в якій працював Л.Булаховський, не дозволила йому об'єктивно оцінити психолінгвістичну теорію О.Потебні, а тому маємо перспективу дослідити цей аспект по-новому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Булаховський Л.А. Олександр Опанасович Потебня. *Соц. Харківщина*, 1939. 22 листопада.
2. Булаховський Л.А. Мовознавець-мислитель (До 50-річчя з дня смерті О.О.Потебні). *Українська література*, 1941. № 1–2, С.102 – 192.
3. Булаховський Л.А. Лінгвістична спадщина О.О.Потебні. *Вісті АН УРСР*, 1942. №1– 2. С.102 – 112.
4. Булаховський Л.А. О.О.Потебня, великий мовознавець нашої Батьківщини (до 60-річчя з дня смерті). *Українська мова в школі*, 1951. №5. С.7– 15.
5. Булаховський Л.А. О.О.Потебня, видатний лінгвіст. *Вісті АН УРСР*, 1951. № 12. С. 35–47.
6. Булаховський Л.А. Александр Афанасьевич Потебня (к 60-летию со дня смерти). К.: Изд-во Киевского университета, 1952. 46 с.
7. Булаховський Л.А. Лингвистическое наследство А.А.Потебни. *Русский язык в школе*, 1952. №2. С.72 – 81.
8. Булаховський Л.А. Професор О.О.Потебня (до 60-річчя з дня смерті. IX научная сессия Киевского университета им. Т.Г.Шевченка. Тезисы докладов. Секция филологии. К., 1952. С.17.
9. Булаховський Л.А. О.О.Потебня – видатний лінгвіст (1835 – 1891). *Мовознавство*, 1953. Т.2. С.5–18.
10. Булаховський Л.А. Проф. О.О.Потебня (промова на засіданні Відділу суспільних наук АН УРСР, присвяченому 125-річчю з дня народження О.О.Потебні). *Мовознавство*, 1961. Т.16. 100–104.
11. Булаховський Л.А. Питання двомовності в освітленні О.О.Потебні. *Вибрані праці*: В п'яти томах. К.: Наук. думка, 1975. Т. 1. С. 286 – 289.

Papish Vitalia

LEONID BULAKHOVSKY ABOUT ALEXANDER POTEBNYA

Summary. The article gives an overview of Leonid Bulakhovsky's individual works on Alexander Potebnya, which today have become archival values and require a deeper understanding and a new assessment. In them O. Potebnya is described as a great and principled person with a high scientific talent, presented as a versatile scholar-thinker – a grammarist, a dialectologist, a syntactist, a historian of language, a folklorist, a methodologist, a theorist of artistic words, a researcher of ancient texts. Many of the little-known facts of O. Potebni's biography are also described, and his main works are named. Attention is drawn to the fact that L. Bulakhovsky not only highly valued the scientific heritage of his predecessor, but also deepened and broadened it in new historical conditions. At the same time, we could not escape the fact that the socio-scientific atmosphere in which L. Bulakhovsky worked did not allow him to objectively evaluate the psycho-linguistic theory of O. Potebnya.

Key words: Bulakhovsky, Potebnya, linguistics, scientific biography.

Одержано 27.08.2019 р.